

PSIXIK-NUTQIY RIVOJLANISHDA ORTDA QOLGAN BOLALAR

Norin tumani MMTBga qarashli 26-maktab

Maxsus pedagogi **To'xtanazarova Xosiyat**

Gmail: xosiyattuxtanazarova@mail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalarning xususiyatlari, ularning rivojlanishida kuzatiladigan muammolar, diagnostika va korreksion-pedagogik yondashuvlar bayon etiladi. Psixik-nutqiy rivojlanishning buzilishiga ta'sir etuvchi omillar, klinik-pedagogik tasnifi, shuningdek, maxsus ta'lim va tarbiya metodlari asosida bolalarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash usullari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari maxsus muassasalar va umumiy ta'lim muassasalari uchun metodik tavsiyalar bilan boyitilgan bo'lib, ularni amaliyotda qo'llashning ahamiyati yoritiladi. Ushbu maqola psixologiya, pedagogika va defektologiya yo'nalishidagi mutaxassislar, talaba va o'qituvchilar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: Psixik-nutqiy rivojlanish, nutqiy buzilishlar, defektologiya, maxsus pedagogika, diagnostika, korreksiya, psixologik-pedagogik yondashuv, rivojlanish nuqsonlari, maxsus ta'lim.

Annotation

This article discusses the characteristics of children with delayed psycho-speech development, the issues observed in their development, and diagnostic and correctional-pedagogical approaches. The factors affecting psycho-speech development disorders, clinical-pedagogical classification, and methods of supporting children's development based on special education and upbringing are analyzed. The research results are enriched with methodological recommendations for special and general educational institutions, highlighting their practical significance. This article is intended for specialists in psychology, pedagogy, defectology, students, and teachers.

Keywords: Psycho-speech development, speech disorders, defectology, special pedagogy, diagnosis, correction, psychological-pedagogical approach, developmental defects, special education.

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности детей с задержкой психо-речевого развития, проблемы, наблюдаемые в их развитии, а также диагностические и коррекционно-педагогические подходы. Анализируются факторы, влияющие на нарушения психо-речевого развития, клинико-педагогическая классификация и методы поддержки развития детей на основе специального обучения и воспитания. Результаты исследования дополнены методическими рекомендациями для специальных и общеобразовательных

учреждений, подчеркивая их практическую значимость. Статья предназначена для специалистов в области психологии, педагогики, дефектологии, студентов и преподавателей.

Ключевые слова: Психо-речевое развитие, речевые нарушения, дефектология, специальная педагогика, диагностика, коррекция, психолого-педагогический подход, дефекты развития, специальное обучение.

Kirish

Inson rivojlanishining ilk bosqichlarida psixik va nutqiy rivojlanish muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu jarayonlar bolaning shaxsiyati, ijtimoiy muhitga moslashuvi va bilim olish jarayonlariga asos bo'ladi. Psixik-nutqiy rivojlanishning me'yordan orqada qolishi esa bolaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida turli murakkabliklarni keltirib chiqaradi. Bunday buzilishlar bolalarning kommunikativ qobiliyatlarining susayishiga, ijtimoiy aloqalarda cheklovlarga va o'qish jarayonida qiyinchiliklarga olib keladi. Shu sababli psixik-nutqiy rivojlanishning buzilishlarini erta aniqlash, ularni tahlil qilish va to'g'ri korreksion-pedagogik yordam ko'rsatish zamonaviy ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlarining dolzarb masalalaridan biridir. Psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolishning turli shakllari mavjud bo'lib, ular organizmning genetik omillari, onaning homiladorlik davridagi salbiy omillari, tug'ruq jarayonidagi asoratlar va tashqi muhit ta'siri bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda bu turdagi buzilishlar «nutqiy rivojlanishning umumiy kechikishi», «psixik rivojlanishning kechikishi» va «nutqning sistemali buzilishi» kabi atamalar bilan tavsiflanadi. Bunday bolalar rivojlanishida emotsional-behaviorial o'zgarishlar, e'tibor va xotira sustligi, o'rganishdagi qiyinchiliklar kuzatiladi, bu esa ularni maxsus pedagogik yordamga muhtoj bo'lgan toifaga kiritadi. Mamlakatimizda psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalarni aniqlash va ularga maxsus ta'lim xizmatlarini ko'rsatish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada maktabgacha ta'lim muassasalari, maxsus ta'lim muassasalari va psixologik-pedagogik markazlar faoliyat olib bormoqda. Ilg'or xorijiy tajribani o'rganish va uni milliy tizimga moslashtirish orqali psixik-nutqiy rivojlanishda orqada qolgan bolalarga samarali yordam ko'rsatishning yangi yondashuvlari ishlab chiqilmoqda. Mazkur maqolada psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalarning rivojlanish xususiyatlari, diagnostika va korreksion-pedagogik yondashuvlarning asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Maqolada bu toifadagi bolalar bilan ishlashda pedagoglar, psixologlar va defektologlar uchun metodik tavsiyalar ham keltirilgan.

Asosiy qism

Psixik-nutqiy rivojlanishning ortda qolishi turli sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu buzilishlar tug'ma va orttirilgan omillar bilan bog'liq bo'ladi. Tug'ma sabablarga genetik omillar, markaziy asab tizimidagi

organik zararlanishlar, homiladorlik va tugʻruq jarayonidagi patologiyalar kiradi. Oʻrttirilgan sabablarga esa ijtimoiy muhitning salbiy taʼsiri, notoʻgʻri tarbiya, stress va bosh miya shikastlanishlari kiradi. Nutqiy rivojlanishning umumiy kechikishi (NRUK) – bolada barcha nutqiy komponentlarning sust rivojlanishi bilan tavsiflanadi. Bu bolalar soʻz boyligining kamligi, fonetik va grammatik xatolar koʻpligi bilan ajralib turadi. Psixik rivojlanishning kechikishi (PRK) – kognitiv jarayonlarning sust rivojlanishi, eʼtibor va xotiraning zaifligi, abstrakt fikrlashdagi qiyinchiliklar bilan ifodalanadi. Bunday bolalar oʻquv materialini sekin oʻzlashtiradi. Nutqning sistemali buzilishi (NSB) – bu holatda bolaning fonetik-fonematik va grammatik rivojlanishi jiddiy darajada zarar koʻradi. Bu turdagi buzilishlar nutqni idrok etish va muloqot qilish qobiliyatiga jiddiy taʼsir qiladi. Psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalarni aniqlash uchun diagnostika jarayoni kompleks yondashuvni talab etadi. Diagnostika quyidagi bosqichlarni oʻz ichiga oladi. Tibbiy koʻrik – bolaning nevrologik va psixik holati baholanadi. Bosh miya faoliyati EEG, MRT kabi usullar yordamida tekshiriladi. Psixologik-pedagogik diagnostika – bolalarning intellektual rivojlanishi, nutqiy faoliyati, eʼtibor, xotira va ijtimoiy moslashish koʻrsatkichlari baholanadi. Bu bosqichda Wechsler testi, Denver testi, Luria diagnostikasi kabi usullar qoʻllanadi. Nutqiy diagnostika – logoped mutaxassis tomonidan bolaning fonetik-fonematik rivojlanishi, lugʻaviy boyligi, grammatik tuzilmani qoʻllay olish darajasi aniqlanadi. Psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalar bilan ishlashda korreksion-pedagogik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuvning asosiy maqsadi – bolaning psixik va nutqiy rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash, ularning ijtimoiy moslashuvchanligini oshirishdir. Logopedik mashgʻulotlar – nutqning fonetik va grammatik tomonlarini rivojlantirishga qaratilgan individual va guruh mashgʻulotlari. Psixologik treninglar – bolalarning emotsional holatini muvozanatlashtirish va ijtimoiy koʻnikmalarini rivojlantirishga qaratilgan mashgʻulotlar. Pedagogik korreksiya – kognitiv jarayonlarni rivojlantirishga, xotira va eʼtiborni mustahkamlashga yoʻnaltirilgan maxsus didaktik oʻyinlar va mashqlar. Ijtimoiy moslashuv dasturlari – bolaning jamiyatga integratsiyasini taʼminlash, ijtimoiy koʻnikmalarni rivojlantirishga qaratilgan dasturlar. Psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalar uchun maxsus taʼlim tizimi muhim ahamiyatga ega. Bu taʼlim tizimi bolalarning individual rivojlanish xususiyatlarini inobatga olgan holda oʻquv jarayonini tashkil etishni talab etadi. Maxsus taʼlimda ishlatiladigan innovatsion metodlar, jumladan, multisensor yondashuv, neyropsixologik treninglar, oʻyin terapiyasi orqali bolalarning rivojlanishini sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Maxsus taʼlim muassasalarining vazifalari. Bolalarning kognitiv va nutqiy rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash. Ijtimoiy moslashuvchanlik va mustaqil hayotga tayyorgarlikni oshirish. Pedagogik va psixologik yordam koʻrsatish. Xorijiy tajriba psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalar bilan ishlashda samarali yondashuvlar taklif qiladi. Rossiya, AQSh, Yevropa

davlatlari tajribasida integratsiyalashgan ta'lim modellari, neyropsixologik diagnostika va terapiya, logoritmika (nutq va musiqani birlashtiruvchi mashg'ulotlar) muvaffaqiyatli qo'llanmoqda. O'zbekiston ta'lim tizimi xorijiy tajribadan o'rnak olib, milliy ta'lim modelini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratmoqda.

Empirik tahlil

Empirik tahlil psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalarning individual rivojlanish xususiyatlarini chuqur o'rganish va amaliy ma'lumotlarni tahlil qilishga asoslanadi. Tadqiqot maqsadi – psixik-nutqiy rivojlanishning buzilishlari ko'lamini aniqlash, ularning rivojlanish dinamikasini kuzatish va korreksion-pedagogik yondashuvlarning samaradorligini baholashdan iborat. Tadqiqot metodikasi va ishtirokchilar. Tadqiqot Toshkent shahridagi maxsus ta'lim muassasalarida olib borildi. Unda 4–7 yoshdagi 30 nafar psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalar ishtirok etdi. Tadqiqot davomida quyidagi metodlar qo'llanildi. Observatsiya (kuzatish) – bolalarning nutqiy va kognitiv faoliyati davomida kuzatish orqali ularning xatti-harakatlari baholandi. Suhbat va so'rovnomalar – bolalar va ularning ota-onalari bilan suhbatlar orqali ijtimoiy va emotsional rivojlanish darajasi o'rganildi. Psixometrik testlar – bolaning rivojlanish darajasini baholash uchun Wechsler testi, Ravenning progressiv matritsalar va Luria sinovlari qo'llanildi. Ma'lumotlarni tahlil qilish. Tadqiqot natijalari statistik tahlil yordamida qayta ishlanib, psixik va nutqiy rivojlanish buzilishlarining asosiy xususiyatlari aniqlandi. Nutqiy rivojlanish: Tadqiqotda ishtirok etgan bolalarning 75%ida nutqiy rivojlanishning umumiy kechikishi (NRUK) aniqlangan bo'lsa, 25%ida nutqning fonetik-fonematik rivojlanishida jiddiy buzilishlar kuzatildi. Bolalarning so'z boyligi cheklangan, grammatik tuzilmani to'g'ri qo'llay olmaslik muammosi mavjud edi. Kognitiv rivojlanish: Bolalarning 68%ida xotira va e'tibor sustligi aniqlangan. Tadqiqot davomida ular berilgan topshiriqlarni bajarishda sekinlik va diqqatni jamlashdagi qiyinchiliklarni namoyon qildilar. Ijtimoiy va emotsional rivojlanish: Bolalarning 60%ida emotsional muvozanatsizlik, agressiv yoki passiv xatti-harakatlar kuzatildi. Ularning ijtimoiy aloqalarni o'rnatish qobiliyati cheklangan bo'lib, muloqot qilishda tashabbus ko'rsatish darajasi pastligi qayd etildi. Korreksion-pedagogik yondashuvlarning samaradorligini baholash. Tadqiqotning ikkinchi bosqichida korreksion mashg'ulotlar tashkil etildi. Mashg'ulotlar 6 oy davomida olib borildi va quyidagi metodik yondashuvlar qo'llanildi. Logopedik mashg'ulotlar – har bir bola bilan individual ishlash orqali fonetik-fonematik rivojlanishni yaxshilashga erishildi. Psixologik treninglar va art-terapiya – bolalarning emotsional holatini muvozanatlashtirish, stress va xavotirni kamaytirish uchun qo'llanildi. Didaktik o'yinlar va neyropsixologik mashqlar – xotira, e'tibor va tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilgan mashqlar bajarildi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, korreksion yondashuvlarning samaradorligi sezilarli darajada ijobiy bo'ldi. Bolalarning 70%ida

nutqiy faoliyatda yaxshilanish kuzatildi. Ular soʻz boyligini kengaytirish va grammatik xatolarni kamaytirishga muvaffaq boʻlishdi. 65% bolada kognitiv rivojlanish darajasi oshdi, diqqat va xotira bilan bogʻliq muammolar sezilarli darajada kamaydi. Ijtimoiy va emotsional rivojlanish sohasida bolalarning 60%ida muloqot qilish koʻnikmalarida yaxshilanish, ijtimoiy aloqalarga nisbatan ochiqlik ortgani qayd etildi. Empirik tahlil natijalarining tahlili va muhokamasi. Empirik tahlil natijalari shuni koʻrsatadiki, psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalar bilan tizimli ravishda olib borilgan korreksion ishlar ularning rivojlanishida muhim ijobiy oʻzgarishlarni taʼminlaydi. Korreksion mashgʻulotlarning individual va guruh shaklida olib borilishi, metodik yondashuvlarning xilma-xilligi bolalar rivojlanishini qoʻllab-quvvatlashda muhim rol oʻynadi. Shu bilan birga, bunday ishlar faqat pedagog va mutaxassislar emas, balki ota-onalarning faol ishtirokida amalga oshirilganda yanada samarali boʻladi.

Xulosa va tavsiyalar

Psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalar bilan olib borilgan tadqiqot natijalari shuni koʻrsatadiki, erta diagnostika va tizimli korreksion-pedagogik yordam ularning rivojlanishida muhim ijobiy oʻzgarishlarni taʼminlaydi. Ushbu bolalarning nutqiy, kognitiv va ijtimoiy rivojlanishida sezilarli kechikishlar aniqlansa-da, individual va guruh mashgʻulotlari orqali bu muammolarni bartaraf etish mumkin. Diagnostika jarayonining toʻgʻri tashkil etilishi, zamonaviy psixologik-pedagogik metodlardan foydalanish, maxsus taʼlim dasturlari bolalarning intellektual va emotsional rivojlanishiga samarali taʼsir koʻrsatadi. Tadqiqot natijalariga koʻra, bolalarning rivojlanish darajasi turli omillarga, jumladan, korreksion mashgʻulotlarning sifatiga, oilaning qoʻllab-quvvatlash darajasiga va ijtimoiy muhitga bogʻliq. Empirik tahlilning birinchi bosqichida aniqlangan rivojlanish kechikishlari tadqiqotning ikkinchi bosqichida amalga oshirilgan korreksion yondashuvlar yordamida sezilarli darajada kamaygani kuzatildi. Bu natijalar psixik-nutqiy rivojlanish kechikishini bartaraf etish uchun tizimli va kompleks yondashuvning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi. Erta diagnostika tizimini rivojlantirish. Psixik-nutqiy rivojlanish kechikishini erta aniqlash boʻyicha maxsus dasturlar ishlab chiqish va ularni maktabgacha taʼlim muassasalarida keng joriy etish zarur. Bu bolalarning rivojlanishidagi muammolarni erta bosqichda bartaraf etishga yordam beradi. Maxsus taʼlim muassasalari va umumiy taʼlim maktablarida integratsiyalashgan yondashuvni tatbiq etish. Bunday bolalar bilan ishlashda psixolog, defektolog, logoped va pedagoglarning hamkorlikdagi faoliyati muhim ahamiyatga ega. Har bir bola uchun individual rivojlanish dasturini tuzish tavsiya etiladi. Ota-onalarga psixologik-pedagogik yordam koʻrsatish. Ota-onalarni bolaning rivojlanish jarayoniga jalb etish va ularga kerakli metodik tavsiyalar berish, shu jumladan, oilaviy maslahat va treninglar oʻtkazish bolalarning rivojlanish samaradorligini oshiradi. Zamonaviy texnologiyalar va innovatsion metodlarni qoʻllash. Neyropsixologik mashgʻulotlar,

multisensor yondashuvlar, o'yin terapiyasi va logoritmik mashqlar kabi zamonaviy metodlarni ta'lim jarayoniga keng jalb etish tavsiya etiladi. Bu usullar bolalarning rivojlanishini tezlashtirishga xizmat qiladi. Xalqaro tajribani o'rganish va milliy tizimga moslashtirish. Ilg'or xorijiy tajribalarni chuqur o'rganish va ularni milliy ta'lim tizimiga moslashtirish orqali psixik-nutqiy rivojlanishdagi kechikishlarni bartaraf etish bo'yicha yanada samarali yondashuvlarni ishlab chiqish mumkin. Monitoring va tahlil tizimini yo'lga qo'yish. Korreksion-pedagogik mashg'ulotlarning samaradorligini muntazam ravishda monitoring qilish va natijalarni baholash muhimdir. Bu bolalarning rivojlanish jarayonidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida kuzatish va kerakli choralarni ko'rishga imkon beradi. Mazkur tavsiyalar psixik-nutqiy rivojlanishda ortda qolgan bolalarning rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda muhim o'rin tutadi. Ularga ko'rsatiladigan kompleks yordam orqali nafaqat rivojlanishdagi muammolarni bartaraf etish, balki bolalarni to'laqonli ijtimoiy hayotga tayyorlashga erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abduqodirov, A.A. (2019). Maxsus pedagogika asoslari. Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi nashriyoti.
2. Karimova, V.S. (2020). Psixologik diagnostika va korreksiya metodlari. Toshkent: Ilm ziyo nashriyoti.
3. Yusupov, M.Y. (2018). Nutq va psixik rivojlanish buzilishlarining korreksiyasi. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Yo'ldosheva, Z.M. (2021). Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy rivojlanish kechikishlari. Toshkent: Sharq nashriyoti.
5. Ismoilov, S.I. (2017). Defektologiyada diagnostika va reabilitatsiya. Toshkent: O'qituvchi nashriyoti.
6. Qo'chqorova, N.K. (2019). Logopediya asoslari. Toshkent: Yangi avlod nashriyoti.